

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ РУ-ТАЙПА АТАУЛАРЫНАН ҚАЛЫПТАСҚАН ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДЕГІ ҚАЙТАЛАМАЛАР

Сөйлеу әрекеті кезінде бір сөзді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді қайталап қолдану жиі кездеседі.

Қайталама – тілдік жүйеге тән лингвистикалық құбылыс болып саналады. Дыбыстардың, сөздердің, сөз тіркестерінің немесе сөйлемдердің қайталануы дүние жүзіндегі барлық тілдерде кездесетін құбылыс. Әлемнің бірде-бір тілі осы тәсілсіз өмір сүре алмайды. Осы құбылысты Ж. Вандриес былай деп атап көрсетеді: «Повторение это один из приемов, вышедших из языка аффективного» [1;147].

Қайталамалар қазақ тілінің барлық деңгейін қамтиды. Көркем проза стилінде де қолданылуы жағынан қайталамаларға ешбір көркемдеу тәсілі ұқсамайды. Қайталама термині қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынов еңбегінде «қайталақтау» деп беріледі. «Бір сөзді яки бір лебізді қайта- қайта айту қайталақтау деп аталады. Ондай қайта- қайта айту нәрсенің өзіне яки ғамалына көбірек назар салыну үшін істеледі [2;364]. Сондай-ақ автор қайталаманың «еспелей қайталау» деген түрін көрсетеді.

Ал қазірде қайталау «еспелей қайталау «қайталама» деп қолданылып жүр. Бүгінде «қайталама» процесі жан-жақты зерттеліп, қарастырылуда. 1980 жылдардан бастап қайталама мәселесіне байланысты бірнеше кандидаттық, докторлық диссертациялар жарық көрді. Олардың қатарына қайталамалардың лингвистикалық жүйесін қарастырған О. Бүркітовтың докторлық диссертациясын [3], (қайталамалардың лексика-семантикалық құрылымын қарастырған Т. Б. Қалабаеваның [4], қайталамалардың табиғатын тануға арналған З. Н. Қожабергенованың [5] т.б. диссертацияларын жатқызуға болады.

Ең алдымен қайталану – адамзатқа тән қимылдың бір түрі. Қайталама ұғымы адамдардың санасы мен ойында пайда болып, тіл құралдары арқылы көрініс табады. Мұның өзі қайталама процесінің өте күрделі құбылыс екендігін және оны тіл аясынан да кең, философиялық, дүниетанымдық деңгейде алып қарастыруға болатындығын көрсетеді.

Қайталама процесіне алғаш назар аударған көне дәуір философтары болды. Қайталама процесі ғұлама Аристотельдің диалектілік негіздерінің бірі болып саналады және оның атақты 10 категориясының сипатының құрамына кіреді [6]. Демек, қазіргі тілдегі қайталама процесінің негізі көне дәуірде. Бұл процесс адамның ойлау қабілетімен тығыз байланыста.

Адам өзінің ойын тыңдаушыға бірден жеткізе білмейді. Сөйлеуші сөйлеу процесі барысында өз ойын нақтылау, тыңдаушыға түсіндіру мақсатымен белгілі бір сөзді немесе сөз тіркесін қайталап қолданады. Бұл процесті тілдік деңгейден де кеңірек алып, психолінгвистикалық құбылыс ретінде қарауға болады.

Қайталама – тілдің көркемдеуіш тәсілдерінің ішіндегі ең көнесі. Оның көнелігін түркі тілдері тарихи ескерткіштері мәтіндеріне де назар сала отырып анықтауға болады. Тілдің даму деңгейіне сәйкес қайталамалар да жетіліп отырған.

Халық ауыз әдебиеті үлгілері, толғаулар мен термелердегі, тұрақты тіркестердегі қайталамалар осы жетілудің, қалыптасудың белгісі. Бұл процесті В. И. Еремина: «Повторение представляет собой древние языковые выразительные средств, присущее и живой разговорной речи и устному народному творчеству» деп бағалайды [7].

Қайталамалардың о баста қалыптасқан ортасы – ауызекі сөйлеу тілі. Қайталамалар осы стиль арқылы нормаланып, кейін әдеби тілдің басқа да функционалды стильдеріне көркемдеу тәсілі ретінде енген. Қайталамалардың қолдану процесі

төмендегідей болып келеді:

Біріншіден, қайталамаларды сөйлеуші өз ойын екінші адамға жеткізуге тек қатынас құралы ретінде ғана емес, сондай-ақ әсер ету құралы ретінде пайдаланады. Екіншіден, қайталамалар сөйлеуші тіліндегі көркемдеуіш құралдардың бірі болып табылады. Яғни, айтылар ойдың әсерін күшейту үшін қолданылады. Үшіншіден, сөйлеуші сөзін қайталап қолдану арқылы саралау, күшейту, қимылдың ұзақтығы, қимылдың қарқындылығы, сапаның дәрежесі, мағыналарын береді. Төртіншіден, қайталамалардың жиі атқаратын қызметінің бірі – сөйлеуші тыңдаушыға бір затты, қимылды ерекше ескертіп, мойындату қажет жағдайда жұмсалады. Бесіншіден, ойды үнемді беруге негізделеді.

Қайталамалардың осындай қызметтерін саралай келе олардың ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердегі көрінісіне назар аударайық: *Көнші пайдақорлықты сүйеді. Атақозы адалдықты сүйеді; Қаракесек көп пе? Қара шыбын көп пе?; Қыздың көрмейтін жері жоқ. Жастабанның жүрмейтін жері жоқ; Найманның жері қазыналы келер, жігіттері базыналы келер, сәйгуліктері жілікті келер, сұлдары қылықты келер.*

Осы сынды қайталамалар көбіне көптік, жиілік, саралау, күшейту түрінде көрініс табады.

Қайталамалардың ауызекі сөйлеудегі көрінісін зерттеу бағыты қазақ тіл білімінде әлі зерттелмеген тың дүние. Ал орыс тіл білімінде қайталамаларды осы бағытта зерттеген ғалымдардың бірі – Н.Н. Шведова. Ол қайталамаларды ауызекі сөйлеу тілінде кеңінен қолданылатын құрылым ретінде таниды. Бірақ ғалым ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын қайталамаларды бір ғана қырынан алып, оларды «реплика-қайталамалар» деп атайды. Оны Шведова өз еңбегінде былай атап көрсетеді: «Повтор – это построения по правилам разговорной речи, входящая в сложное образование и потому синтаксически не самостоятельная вторая реплика, имеющая в качестве своей основы элементы словесного состава первой реплики, и подчиняющаяся ее форме» [8;283] Ғалым орыс тіліндегі ауызекі сөйлеуде қайталамаларды бір-ақ қырынан, сөздің немесе фразаның қайталану процесі жағынан ғана қарастырады. Сондықтан ғалым өз еңбегінде, реплика-қайталама терминін кеңірек қолданады.

Ал қазақ тіл білімінде ғалым, проф. Р. С. Әміров ауызекі сөйлеу синтаксисіне арналған еңбегінде негіздің (түбірдің) қайталануын ауызекі сөйлеу тіліндегі өнімді тәсілдердің бірі деп есептейді [9;15]. Қайталама күрделі құбылыс. Күрделілігі – тілдің

барлық деңгейінде кездесетіндігі.

Орыс ғалымы М. В. Ломоносов «Краткое введение к красноречию» атты еңбегінде сөздің әдемі және әсерлі болып келуі оның құрамындағы жеке дыбыстардың гармониялық үндесуінен болатындығын айтады. Ол кейбір дыбыстардың сөздің көркемдік бояуына тигізетін әсерін сипаттай келіп, бұл процесте дыбыстардың қайталануының ерекше қызмет атқаратындығын көрсетеді [10;719] Шығарманың эвфониялық әсері мен эстетикалық көркемдігі арасында жан-жақты байланыстың қажеттілігі және ол байланыстардың үнемі болатындығы туралы ежелгі грек философтары Пифагор, Платон, Цицерон т.б. жазды [11;352]. Ру- тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестерде кездесетін дыбыстық қайталамаларға келетін болсақ, онда айтылатын ойдың құлаққа жағымды естілуімен ғана шектелмейді, эмоционалды бояуды әрлендіріп, мәнерлілігін арттыруы, ырғақ инерциясына да қатысты болады.

Дыбыстық қайталамалардың көпшілікке танымал түрі – аллитерация мен ассонанс. Ғалым Р.Сыздықова дыбыстық қайталамалардың осы түрін өлеңнің үн гармониясын туғызатын тәсілдердің бірі деп санайды [12;130]. Аллитерация өлең жолдарының бірдей дауыссыз дыбыстарының қайталанып басталуы болса, ассонанс бірыңғай дауысты дыбыстардың қайталанып басталуы. Аллитерация мен ассонанс дыбыстық қайталамалардың басқа да түрлері секілді ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестерде де көрініс табады: *Көктемде бұқа мас, Көктоғайда Молқы мас; Қаракесек көк пе? Қарашыбын көп пе?; Ақымбеттен ұл туса, ағашқа күн туады; Атқа мінер қыз арғыннан табылар, аттанарда жанынан табылар; Арғынды дауға жіберген, Адайды жауға жіберген.*

Ассонанс пен аллитерация дыбыстың құрылымын күшейтетін егіз тәсіл. Бірақ олардың ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестерде қолдану жиілігі бірдей болып келмейді. Мұнда дауысты дыбыстарға қарағанда дауыссыз дыбыстар қайталануға оңтайлы келеді. Сондықтан аллитерация ассонансқа қарағанда жиі қолданылады.

Біздің ойымызша, аллитерация құбылысы дауысты дыбыстардың қайталану үрдісіне қарағанда бұрынырақ қалыптасса керек. А.М. Щербактың аллитерацияны о баста тұтас сөздер мен сөз тіркесінің қайталануы нәтижесінде қалыптасқан деген болжам осы тәсілдің көне құбылыс екендігінен туындайды [13;147]. Қайталамалардың бір түрі болып табылатын дыбыстық анафора құбылысы. Кей жағдайда

дауысты, дауыссыз дыбыстық тіркес күйінде қайталанатын кезі болады. Оны дыбыстық анафора деп атайды. Енді дыбыстық анафораның ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестерде көрініс беруіне назар аударсақ: *Қаракесек көп пе? Қарашыбын көп пе?; Атқа мінер қыз арғыннан табылар, аттанарда жанынан табылар.* Сонымен ассонанс пен аллитерация сияқты тәсілдер ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестерде жанданып қоя береді.

Ру-тайпа тауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердегі көркемдеуіш құралдардың бірі – ұйқас мәселесі. Ұйқас әдебиеттану ғылымымен қатар тіл білімінде де зерттеліп келе жатқан ауқымды мәселелердің бірі болып табылады. Негізінен алғанда ұйқас өлең жолдарының соңындағы ұқсас дыбыстардың қайталануынан болып келеді.

Ұйқас – өлең мәтінін құрайтын композициялық құралдардың түрі. Ұйқастың осы қызметі туралы В. М. Жирмунский былай деп көрсетеді: Рифма представляет собой звуковой повтор, имеющий композиционную функцию в метрической организации стихотворной речи» [14;29]. Ұйқас өлеңді алғаш тармаққа әкеледі. Алғашқы тармақ ойды қайта ойнатады.

Ұйқас мәселесі қазірде тіл білімінде жаңа, түрлі бағыттарда зерттеліп, қарастырыла бастады. Мәселен академик Р. Сыздықова өзінің «Абайдың сөз өрнегі» атты еңбегінде «ішкі ұйқас» деген ұйқас түрін көрсетеді. Автор ішкі ұйқас деп өлең жолындағы (бас жағындағы) бір (кейде екі) сөз сол жолдың соңындағы аяққы ұйқаспен үндес келеді – деп түсіндіреді. Ішкі ұйқас – мәтін бөлшектерінің бір-бірімен байланысу қызметін атқарады. Осы аталған ұйқас түрінің ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестерде көрініс беруіне назар аударсақ:

Арғын болсаң, Алтай бол,
Найман болсаң, Матай бол,
Алшын болсаң, Адай бол
Ол болмасаң, мейлің құдай бол
Найманның жері қазыналы келер,
Жігіттері базыналы келер
Сәйгүліктері жілікті келер,
Сұлулары қылықты келер.

Сонымен ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің тыңдаушысына ықпал етіп, нақты, тұжырымды жеткізілуі сөйлеу барысында қайталамаларды орынды қолдана білуге де байланысты екенін көреміз.

ӘДЕБИЕТ

1. Вандриес Ж. Язык. М., 1937. С. 209.

2. Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы: Жалын, 1991. 364 б.
3. Бүркітов О. Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвистикалық жүйесі. Алматы, 2000.
4. Калабаева Т.Б. Лексико-грамматическая структура повторов в казахском языке. Алматы, 1980.
5. Кожабергенова З.Н. Повторы, их организация и употребление в казахском языке. Алматы, 1985.
6. Чаньшев А.Н. Аристотель. М.: Мысль, 1997.
7. Еремина В.И. Повтор как основа построения лирической песни. М.: Наука, 1972.
8. Шведова Н.Н. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М., 1960. 330 с.
9. Амиров Р.С. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. Алматы: Наука, 1972. 130 с.
10. Ломоносов М.В. Краткая руководство к красноречию. М., 1850. 750 с.
11. Античные риторика. М., 1978.
12. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: Санат, 1995. 224 б.
13. Щербак А.М. Соотношение аллитераций и рифмы в тюркском стихосложении. М., 1911. 360 с.
14. Жирмунский В.М. К вопросу о стихотворной ритме. М.: Наука, 1974. 390 с.